

Հայերեն-շումերերեն լեզվական առնչությունների հարցի շուրջ

Գայանե Մխիթարյան

(ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)

Գիտության յուրաքանչյուր ոլորտում կան հարցեր, որոնք գիտական քննարկումներից և որոշակի լուծումներ ստանալուց հետո, թվում է՝ նոր արծարծումների քիչ առիթներ պետք է ունենան, սակայն գիտական առաջընթացի տրամաբանությունը հուշում է, որ դրանք ժամանակ առ ժամանակ օբյեկտիվորեն կրկին քննարկումների տեղիք են տալիս՝ ակնկալելով վերլուծությունների և լուծումների նոր եղանակներ:

Առաջավոր Ասիան և Հայկական լեռնաշխարհը մշտապես եղել են ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեջ Ն. Ադոնցը, քննելով այն ժամանակ հայտնի մի քանի արձանագրությունների տվյալները, գրում է. «Փաստորեն մենք կատարյալ մթության մեջ ենք Հայաստանի՝ շումերաաքադական դարաշրջանի անվան ու ճակատագրի կապակցությամբ»¹: Այսօր առավել, քան երբևէ մեր պատմության, մշակույթի հանդեպ նոր հետաքրքրություն է նկատվում: Հնագիտական, ազգագրական, մարդաբանական և լեզվաբանական նոր հետազոտությունները հնարավորություն են ընձեռում առաջադրել նոր տեսակետներ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի և հայ ժողովրդի տեղաբնիկ լինելու մասին: Այդ ուսումնասիրությունները փորձում են վեր հանել և բացահայտել հայոց հնագույն շրջանի պատմության պատմաքաղաքական և տնտեսական կացությունը, հստակեցնել մշակութային զարգացման պատկերը, ճշտել Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը: Եվ այս ամենը գրավոր աղբյուրների հիման վրա: Դրանք, ըստ պատմաբանների, շուրջ հարյուր արձանագրությունների հայերեն թարգմանություններ են և ուսումնասիրվող դարաշրջանի վերլուծություն գիտության տարբեր ճյուղերի տեսանկյունից՝ հնագիտության, աստղագիտության, արվեստագիտության և այլն: Այդ առումով հետաքրքիր են շումերերենի և հայերենի լեզվական առնչությունները: Հայաստանի՝ Ք.ա. III-II հազարամյակների պատմության լուսաբանման համար բացառիկ տեղեկություններ են հաղորդում Միջագետքի հնագույն շումերական և աքադական գրավոր հուշարձանները: Շումերները՝ աշխարհի առաջին քաղաքակրթություններից մեկի ստեղծողները, մինչև Հարավային Միջագետքը յուրացնելը բնակվել են Միջագետքի հյուսիսային և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում: Ուստի պատահական չէ, որ մեր լեռնաշխարհի մասին ամենավաղ հիշատակություններն արձանագրված են շումերական գրավոր հուշարձաններում: Առաջին սեպագիրը Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին շումերներից փոխառում են սեմական ծագում ունեցող

¹ Ն.Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 27:

աքաղացիները, իսկ հետագայում այն լայն տարածում է ստանում Առաջավոր Ասիայի երկրներում, այդ թվում՝ Վանի թագավորությունում²:

Քննելով հնագույն հայերենի բառապաշարի՝ վաղնջահայերենից եկող բնիկ և փոխառյալ շերտերը՝ Գ. Ջահուկյանը առանձնացնում է սեմական լեզուների ու հայերենի միջև զուգադիպությունների մի քանի շերտ³:

Առաջին շերտում «տարրական ցեղակցության» բառեր են, որոնք, անկախ ցեղակցական հարաբերություններից ու շփումներից, առկա են գրեթե բոլոր լեզուներում: Դրանք ձայնարկություններ են, բնաձայնություններ, մանկական բառեր: Օր.՝ **աղաղակ**, բրբռ. աղաղել «լալ, գոռալ» (հ.-ե. *alā - բացականչություն), սեմ. *hll, աքաղ. alālu «ցնծության երգ երգել, ցնծալ», եբր. hillēl, ասոր. hallel «գովել», արաբ. hallala «ցնծալ»: Կամ՝ բարբռ. մնկ. **բիբի, պիպիկ** «երեխա» - աքաղ. bābu, bībū(m), արաբ. babba «փոքր երեխա» և այլն⁴:

Երկրորդ շերտում Գ. Ջահուկյանն առանձնացնում է այն զուգադիպությունները, որոնք սեմական-հնդեվրոպական հեռավոր ցեղակցության արդյունք են: Բառաշարքը տրվում է ըստ Իյիչ-Սվիտիչի բառարանի: Այդտեղ ևս զգալի թիվ են կազմում բնաձայնական-նկարագրական արմատները: Օր.՝ **բող, բողբոջ** (հ.-ե. *bhel-) – արաբ. ’bl «նորաբույս խոտ, սաղարթ», ասոր. ībel, եբր. ’abal «մարգագետին, հովիտ»: **Կռունկ** (հ.-ե. *ger-) - արաբ. kurkiy, արամ. kurkiā «կռունկ», աքաղ. kurku «հավի տեսակ»: Ջահուկյանը հնարավոր է համարում **կռունկ** բառի շումերերենից փոխառյալ լինելը⁵:

Երրորդ շերտում սեմականից կատարված հնդեվրոպական հնագույն փոխառություններն են: Ընդամենը 24 բառ՝ առանձնացրած Իյիչ-Սվիտիչի բառարանից: Ջահուկյանը նշում է, որ թեպետ բառարանագիրը չի պարզում նախասեմերենի կրողների և հնդեվրոպացիների տարածական շփման հնարավորության հարցը և չի անդրադառնում այդ բառերի տարածման ուղիներին, այնուհանդերձ նյութն արժանի է ուշադրության, քանի որ այդ բառերի մի մասը գործածվում է հայերենում, ինչպես՝ **կով, ելթն, արտ, ցախ, հանդ, գինի, դուռն, աստղ, տաւն**⁶:

Չորրորդ շերտում զուգադիպություններ են, որոնք անմիջական կամ միջնորդավորված փոխառության հետևանք են: Այս շերտում անդրադառնալով հայերենի և շումերերենի փոխահարաբերության հարցին՝ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ շումերները՝ որպես Միջագետքի հնագույն բնակիչներ, մեծ ազդեցություն են գործել աքաղացիների վրա, որոնք նրանցից փոխառել են մեծ թվով բառեր: Աքաղացիների՝ Միջագետքում բնակություն հաստատվելուց հետո շումերները

² Շումերների մասին տեղեկությունները շարադրված են ըստ **Ա. Մովսիսյանի** «Հայկական առաջին պետական կազմավորումը. Արատտա» գրքի, Ե., 1992, էջ 7-9:

³ **Գ.Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 447:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 448-449:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 450:

աստիճանաբար դառնում են աքաղալեզու: Շումերերենը՝ որպես խոսակցական լեզու, դադարում է գործածվել մոտավորապես Ք.ա. II հազարամյակի կեսերից, սակայն աքաղական գրիչները շարունակում էին այն կիրառել որպես գրավոր լեզու: Կասկած չի կարող լինել, որ շումերերենը զգալի ազդեցություն է գործել շրջակա լեզուների, մասնավորապես աքադերենի և աքադացիների միջնորդությամբ այլ լեզուների վրա: Աքադերենն էլ իր հերթին ազդել է շումերերենի վրա⁷:

Գ.Ջահուկյանը չի բացառում հայերենի և շումերերենի միջև առկա բառային զուգադիպությունները, որոնք, սակայն, անհրաժեշտ է համարում դասակարգել ըստ հնարավոր աղբյուրների ու անցման ուղիների և բացառել պատահական զուգադիպումները. շումերական միավանկ բառերի մեծաքանակության և դրանց հաճախակի համանունության դեպքում այդպիսի նմանությունները անխուսափելի են: Առանձնացնում է շումերա-հայկական զուգադիպությունների երեք կարգ՝ ա) բնաձայնական բառեր և մանկական լեզվի բառեր, օր.՝ բբբռ. **ադե** – **ad, ad-da** «հայր, մայր», մնկ. **մա** – «մայր» – **ama** «մայր», **ադադակ** – **elalu** «ադադակել, ոռնալ», **բուք** (հ.-ե. *bhu-k-) – **bu** «փչել»: բ) Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների միջև տարածված մշակութային բառեր, որոնց սկզբնաղբյուրը կա՛մ շումերերենն է, կա՛մ աքադերենը, կա՛մ որևէ այլ, երբեմն անհայտ լեզու: Օր.՝ **ագարակ** – **agar** «դաշտ, արտ» –աքադ. ugaru(m), **թոնիր** – **tunur, tinur** – աքադ. tinūru(m) –արամ. tannurā, **կաշի** – **kuš** – աքադ. kušu(m): գ) Հավանաբար պատահական նմանություններ, ինչպես՝ **գեգ, գեգ** «արատ, պատռվածք» – **guz** «կտրատել, պատառոտել», **մորձ** «դալար ճյուղ» – **mu, muduru** «ճիպոտ, գավազան» և այլն⁸:

Հետաքրքիր, որ Գ. Ջահուկյանն առանձնացնում է նաև դժվար բացատրելի զուգադիպություններ: Եթե դրանք պատահական չեն և եթե շումերերենը չի պատկանում նոստրատիկ ընդհանրությանը, ապա կարելի է տեսնել տարբեր կարգի միջնորդող օղակներ: Օր.՝ **գնալ** – **gin** «գնալ, ուղարկել», **ելենել** (հ.-ե. *el-) – **il** «բարձրացնել, տանել, բերել», **ծագ** «ծայր» – **zag** «կողմ, սահման, սկիզբ. դրսի կողմ, բաց դաշտ, անապատ», **պատ** – bad «պատ, ամրոց, բերդ» և այլն⁹:

Կան նաև շումերա-ուրարտական զուգադիպություններ, ինչպես՝ ուրարտ. **du-** «անել» – շումեր. **du** «անել, կառուցել», ուրարտ. **qi(u)ra** «երկիր» – շումեր. **kur** «տեղ, վայր» և այլն¹⁰:

Այս ամենը, անշուշտ, ենթադրությունների տեղիք է տալիս:

Գ. Ջահուկյանը թեպետ հայերեն-շումերերեն առնչությունները պատահական զուգադիպություններ է համարում և գրեթե նվազագույնի հասցնում հիշյալ լեզուների միջև հնարավոր աղերսների գոյության հավանականությունը, այդուհանդերձ, կուզենայինք նշել հետևյալը.

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 451:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 452:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

ա) չի բացառվում ինչպես շումերերենի և հնդեվրոպական ընդհանրության, այնպես էլ շումերերենի և հայերենի անմիջական շփումների հնարավորությունը: Դրա օգտին են վկայում հայերի տեղաբնիկ լինելը կամ էթնիկ տարրի առկայությունը, ժամանակագրական տվյալները, աշխարհագրական դիրքը:

բ) Հայկական լեռնաշխարհի պատմության, աշխարհագրության և լեզվի հետազոտողները գուգահեռներ են փաստել աքադա-շումերական ու հնից ավանդված հայկական անձնանունների, դիցանունների և Հայկական բարձրավանդակի մի շարք տեղանունների միջև ¹¹ : Օրինակ՝ ուշիեթական աղբյուրներում հիշատակված արևմտասեմական մեծ աստված Էլ-կունիստան ապրում էր Եփրատ-Մալա «սև» գետի ակունքներում: Եփրատի վերին հոսանքների երկիրը Ք.ա. II հազարամյակի կեսերից՝ իեթական աղբյուրներում անվանվում էր **Հայասա**: **Հայասան** ըստ մասնագետների՝ Գ. Ղափանցյան, Բ. Պիատրովսկի, Ս. Երեմյան, Գ. Ջահուկյան, Վ. Իվանով, առնչվում է «հայ» ցեղանվանը: Ասել է թե՛ այդ Էլ-կունիստան նույն ինքը՝ Հայասայի մեծ աստվածն է: Հայասայի աստվածների ցանկը գլխավորում են գերագույն աստվածն ու մեծ մայր աստվածուհին՝ **INANNA**-ն: Ընդ որում **INANNA**-ն մայր աստվածուհու շումերական գաղափարագիրն է (աքադական **Իշտար**)¹²:

Հայ ցեղանվան հնագույն ակունքների առնչությամբ Վ. Իվանովը նշում է, որ մի հինասորեստանյան (Ք.ա. III-II հազարամյակներ) արձանագրության մեջ հիշատակվում է **DUMU Ha-a-a** «Հա(յ)այի որդի» արտահայտությունը: Ընդ որում, որոշ աղբյուրներում **HA.A** և **A.HA** տեղանունները նույնացվում են **Ku'ara** – ին, որը հիշեցնում է շումերական **KUR** «լեռ-անդրաշխարհ»-ը և ուրարտական **Kuera** դիցանունը¹³ :

Միջագետքի հյուսիսում և Սիրիայում Ք.ա. III հազարամյակից հիշատակվում են **Ar(a)m-** և ***rēmo-** / ***room-** / ***rHmo-** հիմքի վրա համադրելի անվանումներ, ինչպես՝ **Arame, Aramu, Arami, Arima, Aruma, Arman**, որոնք շումերական, աքադական դարաշրջանների տեղանուններ են, և **Armanum, Armi, Arimu-Arimu, Armalu**՝ տեղանուններ Էբլայի տեքստերից¹⁴:

Հինարևելյան սեպագիր քաղաքակրթությանը նվիրված հետազոտություններում Գ. Ղափանցյանն առանձնացնում է «ամրոց» բառը, որը սեպագիր արձանագրություններում նշվում է շումերական **É.GAL** գաղափարագրով (տառացի՝

¹¹ **Ռ. Իշխանյան**, Հայերենում եղած շումերական բառերի հարցը, ԲԵՀ, N 1, 1984: **Գ. Ղափանցյան**, Ասուրա-բաբելական բառեր հայերենում, Ե., 1945: **Бомхард А.Р.**, Очерк сравнительной фонологии так называемых „ностратических“ языков, "Вопросы языкознания", N3, 1989:

¹² **Ս. Պետրոսյան**, Հայոց ազգաձագման հարցերը ավանդական տվյալների լույսի տակ, ՊԲՀ, 2003, N 2, էջ 212:

¹³ **В. Иванов**, Выделение разных хронологических слов в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ՊԲՀ, 1983, N 4, էջ 33-34: **Ս. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 218:

¹⁴ **Ս. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 217: **J. Finkelstein**, Subartu and Subarians in Old Babilonian Sources, "Journal of Cuneiform Studies", V 9, 1955, p. 2.

«տուն մեծ») և համապատասխանում է աքաղերեն **ekallu** «պալատ» բառին՝ ի տարբերություն **birtu** «ամրոց» -ի, որը նույնանում է հայերեն «բերդ» բառին¹⁵:

զ) Աքաղական պետության մեջ պետք է որ լինեին տարբեր ժողովուրդներ, և չի բացառվում հայերեն կամ մերձավոր լեզուներով խոսող ցեղերի առկայությունը:

դ) Ակնհայտ է, որ հայերենը՝ որպես Հայկական բարձրավանդակի տեղաբնակների հնդեվրոպական լեզու, Ք.ա. II հազարամյակի վերջերից մինչև I հազարամյակի կեսերը սերտ շփումներ է ունեցել էրզասիվ կառուցվածքով ոչ հնդեվրոպական ծագման լեզուների հետ: Դրա հետևանքով այդ լեզուներում առաջացել են փոխներթափանցումներ: Ընդ որում, գրաբարում անցյալ դերբայի՝ սեռական հոլովով ենթակայի հետ հաճախադեպ գործածությունը էրզասիվ կառույց է, և կարելի է բնորոշել որպես ընդհանուր լեզվաբանական բնույթ ունեցող տիպաբանական զարգացման հետևանք՝ **«Տեսեալ արինացն աստուծոյ, թէ գեղեցիկ է աշխարհս, խորհեցաւ»**¹⁶: Ուստի պատահական չէ, որ տարբեր ժամանակներում փորձեր են արվել հայերենը առնչակից համարելու շումերերենին և նույնիսկ ցեղակցության եզրեր փնտրելու:

Նյութերն, անշուշտ, հազարամյակների խորքերը ձգվող համադրությունների հնարավորություն են ընձեռում՝ բացահայտելով հնագույն մշակույթների փոխազդեցությունները քաղաքակրթության զարգացման քառուղիներում:

¹⁵ **Г. Капанцян**, Новая халдская надпись Русы I из Келан-крана, Ереван, 1931, стр. 7.

¹⁶ Սեռական հոլովով դրված ենթակայով կառույցների հնդեվրոպական բնույթին անդրադարձել է **Վ. Համբարձումյանը**: **Տե՛ս Հովհաննես Օձնեցի**, Երկեր, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Գ. Համբարձումյանի, Ե., 1999, էջ 16-17: